

J. HAMM, *Psalterium Vindobonense*. Der kommentierte glagolitische Psalter der Österreichischen Nationalbibliothek. Öster. Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung IX. Wien 1967. 5—54 str. uvod; 55—360 psaltir; 361—369 bilješke + 16 fotografija.

Ovim izdanjem bečke Akademije autor je učinio veliku uslugu slavenskoj, napose hrvatskoj filologiji i kulturnoj povijesti Istre. Naime, kodeks (komentirani psaltir) napisan je god. 1463. u Lindaru za plovana u Kubedu nedaleko Kopra pa svjedoči o postojanju glagoljaškog kruga i u Pazinskoj grofoviji 15. st. Filolozi i ostali istraživači bit će zahvalni autoru što je sitni glagoljski tekst s mnogo titla i ligatura transliterirao latinicom i razriješio u zagradama skraćene riječi. Time je po prvi put u lijepom i preglednom izdanju predan naučnoj javnosti jedini sačuvani hrvatskoglagoljski komentirani psaltir, upravo nakon 60 godina otkako je V. Jagić izdao ćirilске komentirane psaltire.

Uz pripremanje teksta od 131 folija malog formata i sitnog pisma, odijelivši tekst psaltira (lijevi stupac) od njegova komentara (desni stupac), autor nije mogao u istom izdanju dati i svoju monografiju o njemu s kompleksnom problematikom staroslavenskih psaltira. On se morao zadovoljiti uvodom od 54 str. gdje u prvom ređu pretresa rezultate dosadašnjih istraživača staroslavenskih psaltira, napose opsežne opuse V. Jagića i J. Vajsa kojima dodaje vlastita zapažanja i sugestije za buduće istraživače. Zadržavši se na paleografiji i jeziku samog Frašćićeva psaltira (Fra), autor je nastojao datirati i locirati njegov predložak, dok je vrednovanjem jezično-leksičkih varijanata hrvatskoglagoljskih i ćirilskih (makedonskih, bugarskih, ruskih i srpskih) psaltira dobio podlogu za određivanje jezičnih i lokalnih osobina Fra i njegov odnos prema ostalim starijim stsl. psaltirima.

Fra sadrži komentirani psaltir, apokrifni 151. psalam i 5 kantika. Manjka 21 psalam: 29, 33, 67—76, 83 i 113—119, a od ostalih 15 pojedini versovi. Kanticima (za koje autor s nepravom drži da pripadaju samo Istočnoj crkvi) nije posvetio posebne pažnje, osim što razlikuje njihov poredak prema Septuaginti (LXX) i Bolonjskom psaltiru. Kantici u Fra nisu u potpunom broju ni prema njihovoj upotrebi u Istočnoj (9—13), ni u Zapadnoj crkvi koja ih ima 10. Fra je sačuvao samo 4 starozavjetna i jedan novozavjetni kantik: 1. Pjesma Marije, sestre Mojsijeve, s komentarom (Ex XV, 1—19); 2. Molitva Habakukova (Habac III, 1—19); 3. Pjesma Mojsijeva (Deut XXXII, 1—43); Pjesma triju mladića (Dan III, 57—88); 5. Molitva Zaharijina (Luc I, 68—73). Od posljednjeg kantika u Fra prema ustaljenoj upotrebi manjka tekst do 79. versa.

Na kraju psaltira Frašćić je dao opsežan kolofon. Na temelju analize rečeničke stilizacije koja govori o imenu pisara Fra, autor je sklon, upućujući na opći dojam pisma na različitim stranicama a i raznolikosti u stupcima, ustvrditi da su psaltir pisala dva pisara: pop Petar i mlađi kolega Frašćić. Stilizacija glasi: *to pisa pop' p(e)t(a)rb i gr(ě)š'ni priděv'kom' frašćić'*. Zaista, malo zbunjuje i koji sugerira pomisao na 2 pisara. Ali, ako *frašćić* shvatimo kao prezime, onda se taj »pridjevak« mora odnositi na neko ime, a ono ne dolazi iza *gr(ě)š'ni*, nego se odnosi

zaista na Petra, a *i* služi samo za isticanje, ako nije pisarska pogreška. Tako se npr. u grafitu pazinske zborne crkve slični pridjevak odnosi na ime: »*Ja Jivan Fraščičić pridoh u Pazin i se zapisah da sam jedna beštija i jedna fraška*, gdje ovaj talijanizam »fraška« u prenesenom smislu u Istri označuje lakoumnika, ništariju u srednjovjekovnim izrazima skromnosti. (Cf. B. Fučić, Istarski grafiti. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU. God. XIV, br. 1—3. Zagreb 1967, 88). Još je jednostavniji dokaz za jednog pisara to što pisac o sebi govori sve u jednini: *komu e zem'la mat', kada pisah, mlad' bēh'* itd. Duktus slova je jedinstven u čitavom Fra. Dosljedan je karakteristični duktus znaka za *i*, jednaki su znaci za title, apostrofe i završetke versova, a to sve govori za jednog pisara. Dopusćamo da Fraščić nije bio uvijek jednako raspoložen i nije imao uvijek povoljne kondicije za rad, jer je bio, kako sâm kaže, često gladan i u velikoj nevolji, a i pribor nije uvijek mogao biti savršen. Za jednog pisara govori redosljed teksta, jer nije na jednom stupcu pisan psalam, a na drugom njegov komentar kao u nekim ćirilskim komentiranim psaltirima, već iza pojedinog psalamskog stiha odmah slijedi njegov komentar. Dakle se pojedini retci psalma izmjenjuju sa svojim komentarom na istom stupcu, pa bi bilo nemoguće sadržajno i tehnički spojiti sudjelovanje dvaju pisara na jednoj strani, kako misli autor.

Rezultati 15-godišnjeg Jagićeva rada na ćirilskim komentiranim psaltirima pokazuju da su komentirani psaltiri (Pogodinski — Pog 12. st.; Bolonjski — Bon 13. st.; Sofijski — Sof 14. st.; Bukureštanski srpske redakcije — Buk 14. st.) autohtoni na jugu i presađeni na sjever, ali da su prvi i najstariji psaltir prevela solunska Braća. U kritičkom aparatu Bolonjskog komentiranog psaltira Jagić nije uzeo u obzir Fra, premda mu je čak original bio pri ruci u bečkoj Nacionalnoj biblioteci (Cod. slav. 77). Hamm ispričava Jagićevu metodu rada u kojem je trebala doći do izražaja rekonstrukcija teksta, kod čega bi ga jedan mlađi, odviše fonetizirani vokalizam i lokalnoistarski jezik i grafija odveli u preširoke raspone jezičnih odnosa.

Na današnjem stupnju lingvističke nauke, po mišljenju autora, Fra ima svoju veliku vrijednost u odgovoru na pitanje: kako je prepisivač tretirao stariji tekst, kako ga je shvaćao, razumio, čitao i pisao. Za ilustraciju donosi 2 primjera iz ps CXXXI, 12: Pog: *naučę ję*; Bon: *naučę ję*; Fra: *nauču e*; ili Pog: *do věka sędęť na přestolę tvoem'*; Bon: *do věka sędęť na přestolę tvoem'*; Fra: *do v(ě)ka seduť na prestolę tvoem'*. Možda se autorovo tumačenje da je pisareva pogreška ili krivo čitanje *sędęť* (a s time i izmjena značenja: *seduť* u *suduť*) može smatrati makedonizmom. Naime, poznato je da je u ohridskim tekstovima dolazilo do zamjene nazala iza palatala pa i iza s: *čędo* (čedo) u *čędo*; *sęsędęť* u *sęsędęť*; *sęť* u *sęť* (Cf. W. Wondrák, Altkirchenslavische Grammatik. Berlin 1912, 145 i 147). U mlađem spomeniku Sofijske narodne biblioteke № 629 bugarske redakcije iz XVI st. stalno mjesto *sę* dolazi *sę*: plakati *sę* (107^r); *molę* ti *sę* (108^r).

Uspoređujući tekst Fra s najstarijim Sinajskim (Sin 11. st.) i sa hrvatskoglagoljskim psaltirima: Praškim (Pra iz 1359) i Pariškim (Par oko 1380) autor iznosi oko 210 (23—33 str.) primjera glasovnih i morfoloških slaganja Fra sa Sin s jedne strane, a podudaranje istih mjesta između

Pra i Par s druge strane. Osim toga često se Fra uz Sin slaže i sa Bon i Pog, dakle s najstarijim stsl. psaltirima i ukazuje na prototip slavenskih prijevoda psaltira. K tomu autor upozorava na neprevedene grčke riječi u Fra kao: *s'kinipi* (CIV, 31), *or'tigomitra* (CIV, 40), koje jedino dolaze u Fra i u ruskom komentiranom Tolstojevu psaltiru (Tol s kraja 11. ili poč. 12. st). Isto tako Fra u komentaru ima neke vlastite izraze kao: *okoš'čeni* (CXLIII, 12) gdje Pog i Bon imaju *prěkušteny*, kao i na stariji leksik i oblike *lob'zanie* (XXXV, 4), *bezml'vie* (XXXV, 5), *poroda* (LXXXVIII, 7), *lušćeju* (CIV, 18), *ot izdekona* (CV, 16).

Za provenijenciju predložka Fra dragocjene su riječi koje se susreću samo u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima kao npr. adjektiv *navlašći* iz Davidova apokrifnog 151. psalma u značenju *ιδιόγραφος* ili lat. *proprius, specialis*. Pog, Bon, Sof imaju *navlasti*, a taj je pridjev potvrđen i u Sinajskom euhologiju iz 11. st. Ovamo autor ubraja i stsl. riječ *hobotь* u značenju repnača, repna kost (ps LVII, 5) koja se do danas očuvala na čakavskom području u nazivu *hobotnica*. Pog, Buc i Sof imaju na tom mjestu: *hb'b'tomь*, *hrb'b'tomь*; glagoljaški oblik *rubahu* (XCIII, 6) od *rōbiti*, *rōbati*, *rubiti*, *sjeći*, kod Hrvata u složenici *odrubiti* donose: Pog i Buc: *ruběahq*, Sof: *rōběhq*, Bon: *ljuběahq*. Mnogo diskutirani oblik *šetь*, *inquit*, reče, dolazi u Sin i Suprasalskom zborniku samo na jednom mjestu; naprotiv u Kločevu glagoljašu, koji predstavlja prototip stsl. homilijara, nalazi se u 28 pozicija. Ovaj je zastarjeli oblik u tekstu psaltira Fra zamijenjen sa *r(e)če* ili sa *věšta*, ali je na 10 mjesta zaostao u komentaru kao *set'* ili *sět'* (LXXIX, 15; LXXX, 2, 11, 13 itd., str. 39). U Bon je *šet'* dao promjenom *ę* u *q* *sut'* i *sud'* (makedonizme) također u narativnom dijelu komentara.

Uz zajednički leksički fond Fra s Pog i Bon autor dodaje pregled istih mjesta u Fra u vezi s ruskim komentiranim psaltirima Eug i Tol, čiji zajednički fond potvrđuje nagađanja da oba psaltira vuku porijeklo s juga i da su prepisani s glagoljskog predložka (str. 42). Autor se ne upušta u kompleksno pitanje vremena i pravca kretanja tih psaltira u Rusiju.

Na temelju komparacije Sin s jezikom Fra, gdje ima dosta neprevedenih grčkih riječi, zatim tragova latinskih i slavenskih riječi zapadnog porijekla, usprkos malobrojnih krivih čitanja i prepisivalačkih pogrešaka (44), autor dijeli sačuvane stsl. psaltire u dvije varijante: stariju, ćirilometodsku, zapadno orijentiranu, koja je po autorovu mišljenju najčvršći korijen uhvatila u Istri, Kvarneru i na hrvatskom čakavskom području; druga bi bila Klimentova, bugarsko-makedonska istočna varijanta.

Teže je pitanje autorstva, mjesta i vremena postanka komentara. Jagić je ispravno konstatirao da je tekst komentara mlađi od teksta psaltira i da je nastao iz grčkog u Bugarskoj još u 10. st. Ovo mišljenje odbija Pogorelov i Wondrák koji na temelju riječi zapadnog porijekla: *križь*, *rěšnota* i dr. stavljaju i prijevod komentara u Moravsku ili Panoniju. Prof. Hamm nadodaje da se od ovakvih konstatacija o infiltraciji zapadnog leksika u ćirilometodske prijevode ne bi smjela izuzeti ni Istra s Kvarnerom čija su područja crkveno i politički bila bliže Rimu, Akvileji i Bizantu, ali ne ulazi dublje u to kompleksno pitanje. Jagić je mnogo

tragao po evropskim centrima za grčkim predloškom komentara stsl. psaltirima, ali nije pronašao nijednog koji bi doslovno odgovarao. Ipak predlaže kao predloške grč. kodekse: 311 bečke Nacionalne biblioteke i kodeks 1917 venecijanske Marciane. Uz proučavanje grč. izvora stsl. prijevodima kometara Jagić postavlja pitanje: zašto je neki učeni Slaven preveo baš ovaj tekst komentara koji je uperen protiv Židova, a čini se u isto vrijeme i protiv Grka (45). On upozorava da bi taj polemični karakter komentara mogao biti odraz teških povijesnih zbivanja na Balkanu u 10. st.

Istraživače Fra zbunjivali su ćirilski zapisi u njemu: *v neděljju*, različita ćiriliska slova koja označuju brojeve i na kraju psaltira aklamacija: *Slava tebi gospodi*. Vajs nije pridavao većeg značenja ovim zapisima, jer su ćirilskim slovima bile često pisane manje rubrike u glagoljskim kodeksima kao npr. *čti* u brevijaru Vida Omišljanina. Prof. Hamm samo konstatira da ih je Fra preuzeo iz predloška, jer da su istovremeno pisani s ostalim tekstom. Prema tim ćir. zapisima, kojima nije tražio značenje, zaključuje da ako se predložak Fra i nalazio jednom u upotrebi Istočne crkve, ipak on nije bio pisan ćirilicom, kako je to držao Vajs. Na glagoljski je predložak upućivalo autora i često pisanje slova *ž* u položaju vokala kao u glagoljskim spomenicima 13—14. st., a ne samo u inicijalima, ligaturama i brojčanoj vrijednosti glag. kodeksa 15. st.

Što se tiče lociranja predloška Fra, autor je jedino mogao ustanoviti da je pisar Fra morao dobro poznavati psaltir, kad se pravilno služio bezbrojnim titlama i ligaturama. Ipak, uz nešto ikavizama i možda lokalnih dijalektalnih riječi *rusie* (ps XVIII) i *friško* (ps XXVI) u komentaru naslova, koji u ovom izdanju nije odijeljen od samog naslova poput ostalog teksta, autor nije pokušao predložak Fra jače povezati za neko područje. To nije ni mogao, jer Fra doduše daje sliku čakavskog konzontizma: *vij, vii, sazijutb, tuj, tuimb* itd., ali vjerno čuva u morfološkom sistemu staroslavensku strukturu kao i sintaksne konstrukcije. Osim toga u Fra se prepliću riječi uobičajene na zapadnim područjima kao: *križb*, ali dolazi i *kr'stb* u više pozicija koji je poznatiji u istočnim predjelima; *alleluiš*, gdje je *e* stariji refleks grč. *η*, koji je ustaljen u svim hrvatskoglagoljskim kodeksima (dolazi uvijek i u Sin), ali u Fra prevladava upotreba *alliluiš* prema istočnom liturgijskom čitanju.

Napominjem da uz ove poznate istočne elemente Fra zajedno sa Sin i s mlađim hrvatskoglagoljskim psaltirima čuva neka pogrešna čitanja i pisanja riječi najstarijih franačkih latinskih psaltira 8—10. st. kao što su: *fontem* mjesto *fortem*: *k b(og)u is'točn(i)ku živ(o)mu* mj.: *ad Deum fortem vivum* (ps XLI, 3); *in manus* mj. *in animas*: *v r(u)cě stužajućimb* XXVI, 12) mj.: *in animas tribulantium me*. Apokrifni CLI psalam nije karakteristika samo istočnih psaltira, jer ga donose i najstariji franački psaltiri. Da je taj psalam na Zapadu bio dobro poznat, dokazuje njegov vers 3—4 koji je ušao kao responsorij iza II ili VI lekcije na IV nedjelju po Duhovima u brevijare Zapadne crkve. Na zapadni utjecaj vjerojatno upućuje i ćirilicom zapisana aklamacija jedino u Fra: *Slava tebi gospodi*, koja u obliku: *Deo gratias* dolazi na kraju galikanskog psaltira sjeverne Francuske iz 8—9. st. Dodamo li još k tome tumačenje ćirilicom zapisanog naslova u Fra: *v neděljju* ispred ps CIX i ostalih ćirilskih slova ispred

pojedinih psalama koja označuju brojeve, onda se dobiva shema redoslijeda citiranja psalama preko jedne sedmice u službama Zapadne crkve. Ovu je raspodjelu psalama proveo već sv. Benedikt u 6. st: ps I—CVIII dolaze na Jutarnji, ps CIX—CXLIV na Večernji. Za Laude (matutin) upotrebljavaju se psalmi koji počinju sa laudate, hvalite, ili imaju takav sadržaj. Ovakvi psalmi u Fra imaju iza naslova ćiriliska slova koja označuju brojeve psalama: LXII, LXIII, LXIV—CXLVIII. Za male časove upotrebljavao se ps CXVIII, a on manjka u Fra.

S obzirom na zapadnu shemu recitiranja psalama nastaje pitanje: u koju se svrhu upotrebljavao ovaj komentirani psaltir i da li ima kakvih indikacija za nju? Iza naslova ps XVIII dodana je rubrika samo u Fra: *čti rusie* (veselo), a on se recitira na Jutarnji Božića, Spasova, na blagdane Majke Božje, apostola i anđela. I uz naslov ps XXVI stoji: *čti pravo i rasmatrai friško*. Ovaj psalam dolazi na Jutarnji Velikog petka, Vel. subote i u oficiju za mrtve pa se trebao čitati pažljivo i trijezno. Prema tome, to su dvije glavne oznake za citiranje psalama koji izražavaju radosna i žalosna čuvstva koja odgovaraju takvim blagdanima. Kako polemični ton komentara ne bi mogao služiti i za molitvu, to su se komentirani psaltiri vjerojatno upotrebljavali kao priručna knjiga u školama za eksplikaciju psalama i za njihov redoslijed u liturgijskoj upotrebi. Naime, Fra ima komentar odmah iza pojedinog versa, a nije kao kod nekih ćir. psaltira tekst psalama odijeljen na lijevom, a komentar na desnom stupcu. U tom bi se slučaju, u nestašici pravih psaltira, lako mogli citirati psalmi iz takvog kodeksa. Ovakve su knjige bile vrlo potrebne prvim slavenskim školama za književno i zvanično formiranje mlade generacije počevši u prvom takvom centru u Moravskoj. Odatle su zračili prvi tragovi slavenske pismenosti i književnog repertoara na sve strane. Tu su i stsl. psaltiri mogli usisati utjecaje zapadnih latinskih psaltira i prenijeti ih na jug (Ohridska škola), gdje su im se pridružili istočni elementi. Iz takvih južnih ili pograničnih područja bio je vjerojatno i prototip predložka Fra, u kojem se ukrštavao leksik i obred istočnih i zapadnih crkvenih područja, a ostavili su tragove i u Frašćičevu komentiranom psaltiru iz 15. st.

Marija Pantelić

Словенска писменост, 1050-годишнина на Климент Охридски, Народен музеј Охрид 1966. Редакциони одбор: Петар Хр. Илиевски, одговорен уредник — Димче Коцо, Гоце Митески, Владимир Мошин, Рада Угринова. Str. 1—156 + reprodukcije u crno-bijeloj tehnici i boji.

1050. godišnjica smrti Klimenta Ohridskog ponukala je Narodni muzej u Ohridu da prezentira naučnoj i široj javnosti svoje eksponate, i to po tematskom sistemu, i na taj način podsjeti na kulturnu klimu Makedonije u doba djelovanja učenika solunske Braće Ćirila i Metodija — ohridskih patrona Klimenta Ohridskog i Nauma. Tim povodom organiziran je Odbor za proslavu u koji su ušli istaknuti kulturni i javni radnici iz cijele zemlje. Uz taj odbor djelovao je i organizacioni odbor za izložbu s odgovornim stručnjacima za postavljanje pojedinih sektora izložbe. Izložba je imala ove sektore: za epigrafske spomenike i slaven-